

Pálfi Zoltán (1968) történész, tanársegéd az ELTE BTK Ókortörténeti Tanszékén (a cikk első, történeti részének szerzője; önálló írását lásd jelen szám 24–32 oldalain).

Tanos Bálint (1980) nyelvész, assziriológus, az MTA Nyelvtudományi Intézetének tudományos segédmunkatársa. Kutatási területe a sumer nyelvtan és a funkcionális nyelvészet (a cikk második, nyelvészeti részének szerzője).

A sumer-magyar hit és a sumerológia

Pálfi Zoltán – Tanos Bálint

Napjainkban újra felerősödött a sumer-magyar rokonság híveinek hangja. Nemcsak könyvek sorát jelentetik meg, hanem a kereskedelmi, hír- és köztévékben is megszólal(hat)nak, sőt egy „bölcész egylet” keretében előadásokat is tartanak egymásnak és követőiknek. Felmerül a kérdés, miért él ilyen szívósan a nem szakmai köztudatban egy olyan elmélet, melynek tarthatatlansága majd’ egy évszázada bebizonyosodott? Miközben a közelmúltat vázlatosan vizsgálva az okokat keressük, érdemes kitérni a sumerológia tudományának néhány fontos állomására, valamint a sumer nyelv néhány jellegzetességére és a nyelvrokonság problémájára is. Annyi már most megállapítható, hogy a kérdés a „kompenzációs jelenségek” sorába illeszkedik: a magyarságot és Magyarországot a közelmúltban ért sokkhatásokat, a valós vagy vélt sérelmeket – melyek gyakran egyéni tragédiákat is jelentettek – feldolgozni képtelen társadalmi réteg menekülése ez a történelem kedvezőtlen alakulása elől.

A SUMEREK FELFEDEZÉSE ÉS AZ ELSŐ ELKÉPZELÉSEK

A 19. században az ékírás és az akkád nyelv megfejtése során először az 1850-es években következtek egy másik, nem sémi nyelv jelenlétére (ezt elsőnek Edward Hincks vetette fel). E nyelvet 1869-ben hívta először sumernek Jules Oppert; két év múlva adták ki az első egynyelvű sumer feliratot. A néhány évvel később indult francia, amerikai és német ásatások nyomán egyre több agyagtábla került a nagy múzeumok birtokába, s kezdetét vehette e nyelv tanulmányozása. (Eleinte volt, aki nem is tekintette önálló nyelvnek, hanem titkosírásnak vélte.) Hamar kiderült, hogy a sumer szerkezete eltér mind a sémi, mind az indoeurópai nyelvekétől, és az agglutináló nyelvek közé tartozik.¹ Ezt követően természetesen megindult a rokon nyelvek keresése, így került képbe többek között a magyar is.

Ekkor jelent meg a nyelv-, később a néprokonításban a turáni nyelvcsalád ötlete, majd a 20. században az ún. „turáni gondolat”. Az Irántól északnyugatra, a Kaszpi-tenger és a Pamír között húzódó síkság az iráni hagyományban Turán néven szerepelt, s innen származtak az iráni nép nagy ellenségei. A nyelvészetben az 1850/60-as években vetődött fel, hogy az itt megfordult népek egy nyelvcsaládba tartoznának; közéjük tartoztak a ma uráli és altaji nyelvcsaládba sorolt nyelvek, amelyeket emiatt még sokáig turáni nyelveknek hívtak akkor is, amikor az elmélet tarthatatlansága bebizonyosodott.

Magyarországon az ezt követő évtizedekben zajlott az ún. „ugor-török háború”, melyben utoljára kérdőjelezték meg a tudomány berkein belül a finnugor rokonságot. E szakmai vita során egyértelműen kiderült, hogy a magyarnak a török nyelvekkel való hasonlósága nem rokonságot jelent, hanem a hosszú együttélés következménye. Fontos hangsúlyozni, hogy szakmai vitáról volt szó, hiszen a török álláspontot képviselő Vámbéry Ármin jelentős turkológus volt, ha nyelvészeti képzettséggel nem is rendelkezett. Hiába dőlt el a nyelvészetben a vita a finnugor nyelvek javára, az érzelmi alapon ezt elvető nem szakmai közönség nagy rokonszenvvel fogadta a sumerrel mint turáni nyelvvel való rokonítást. Mind a fent említett elutasításnak, mind a rokonszenvnek megvolt az eszmei háttere.

A dualizmus időszakára a magyarság a többi nemzetiséggel szemben kisebbségbe került. A kisebbségi mozgalmak végső, ki nem mondott célja a Monarchiától való elszakadás és az anyaországokkal való egyesülés, vagy saját állam kikiáltása volt. Ezt a szembefordulást erősítették a felülről jövő, egyre nyíltabb magyarosítási törekvések, illetve a birodalmat átszervező trialisztikus elképzelések merev elutasítása, valamint az „egy politikai nemzet” elvének megfogalmazása is. Mindkét részről sűrűn hangoztatták a politikai indíttatású, jóval korábban született mítoszokat: a románok a dákoromán kontinuitás mellett szálltak síkra, a szerb, horvát, cseh és szlovák írók és politikusok az ősi szláv egységet akarták helyreállítani, amelyet a barbár ázsiai hordák bontottak meg, míg a magyarok államalkotó, kultúra-teremtő és -hordozó szerepüket hangsúlyozták. Ez utóbbi érvrendszerbe szervesen illeszkedett a turáni rokonság elméletének átvétele, ezzel együtt a sumer eredet, amely nyilvánvaló elsőbbséget is biztosított volna nemcsak a Kárpát-medencében, hanem az egész világon. (Ez az igyekezet korábban is megvolt: a reformkorban Horvát István a Bibliában bukkant magyar nevek tömegére; mentségére szolgáljon, hogy e betegség más nemzeteket is megfertőzött.) Nem meglepő tehát, ha a századforduló környékén egyre-másra bukkantak föl az ősi „turáni” rokonokról szóló irományok, sőt 1909-ben és 1911-ben az egyik tekintélyes szakfolyóirat, az azóta is létező *Zeitschrift für Assyriologie* hasábjain is napvilágot láthatott az egyik hangadó, Galgóczy János két ilyen témájú cikke, amelyek szakmai körökben visszhangtalanok maradtak. Az időpont szimbolikusnak is tekinthető: inentől fogva a sumer-magyar hit és a sumerológia tudományának útjai végleg elváltak. Hogy ez mennyire így volt, két további évszám érzékelteti: 1913-ban jelent meg a *Turán* c. folyóirat első száma, amely a három évvel korábban alapított Turáni Társaság lapja volt. A folyóiratot a világháború alatt gr. Teleki Pál szerkesztette; ő maga elfogadta, hogy a szóba jöhető keleti népek nem nyelvrokonaink, de szerinte az ottani „életesség, életközösség” szerepe a döntő. Hangsúlyozta, hogy Turán olyan művelődési központ, amely Egyiptomhoz, Mezopotámiához, Iránhoz hasonlítható, ahol a magyarság is szert tett ősi kultúrájára, melyet szétszórta vándorlásai során.² A nyelvrokonásnak ezt az elutasítását a „turáni gondolat” követői sosem fogadták el. (Jellemző, hogy a társaság több részre szakadásakor a tudós politikus a komoly szakmai kérdésekkel foglalkozó Kőrösi Csoma Társasággal tartott.) Egy évvel később pedig napvilágot látott az első sumer szótár – igaz, mára nagyjából elavulttá vált.³

Mindenképp hangsúlyozni kell, hogy múltunk újraálmódása során a sumer nyelv és nép nem az egyetlen jelölt volt sem akkor, sem később: a már említett török mellett felmerült többek között az egyiptomi és az etruszk is.

A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

Az elvesztett világháború, majd Trianon sokkját a magyar társadalom a mai napig nem heverte ki. A súlyosan sérült nemzetudat érthető módon menekült ábrándokba – ugyanakkor a sumer hit visszaszorulása figyelhető meg, miközben a turáni gondolat makacsul élt tovább. E jelenség három okra vezethető vissza. Egyfelől a hivatalos politika a magyarságnak és a

Az asszír király a magyar népek szimbólumát átszúrja lándzsájával és így jelképezi a magyarok sorsát tulajdon hazájukban

Illusztráció Baráth Tibor *A magyar népek őstörténete* című munkájából (Franklin Park, NY, 1997, 126.)

magyar szellemnek a megerősítését részben a tudományos élet felvirágoztatásával próbálta elérni, és a tudomány fogalmába ez az elmélet már akkor sem fért bele. Ezzel összefüggésben a történettudomány által ekkor és korábban ismertté tett valódi magyar múlt eseményei és eredetmondái váltak a szellemi gyökereit egyre erősebben hangoztató nemzeti ideológia tartópilléréivé. A turanizmus pedig, miközben egyre erőteljesebben fordult a napi politika irányába, a magyar őstörténet mitizálása során újabb és újabb keleti „rokonnépeket” talált. Az egyetlen sumer-magyar rokonságot tárgyaló könyv csak a világháború alatt jelent meg. (Varga Zsigmond tézisei jóval korábban elkészültek, ám 1916-ban az Akadémiához benyújtott dolgozatát elutasították.) A sumerológiai új korszak kezdődött: 1923-ban megjelent Arno Poebel sumer nyelvtana, amely utat mutatott a második világháború után fellendülő korszerű nyelvészeti munkáknak.⁴ 1925 és 1950 között látott napvilágot Anton Deimel enciklopédikus igényű sumer lexikona; a sorozat egyik első kötete volt a sumer szótár. Ezt a művet a sumer-magyar hívők a mai napig bibliájuknak tekintik, és áhítattal írják ki belőle a magyar szavakhoz jelentésben és hangalakban közel álló alakokat. Deimel teljesítménye valóban bámulatos, ám munkája mára mind módszertanában, mind ismeretanyagában meghaladottá vált, és csak erős kritikával használható (erre egyébként minden összefoglaló mű fel is hívja a figyelmet). Nem véletlen, hogy a szintén általa készített sumer nyelvtant nemhogy sehol sem használják (kivéve hazánkat, ahol a lelkes hívők le is fordították), hanem a későbbi nyelvtanok szerzői tudománytörténeti áttekintéseikben meg sem említik.

Még egy fontos sorozat indult ebben az időszakban: 1937-ben jelentette meg Benno Landsberger a *Materialien zum Sumerischen Lexikon* első kötetét. A sorozatban a Deimel által is használt és azóta ismertté vált kétnyelvű sumer-akkád listákat, illetve grammatikai táblákat adják ki (mostanáig 17 kötet látott napvilágot).

A SUMER-MAGYAR HIT FELÉLEDÉSE ÉS A TUDOMÁNYOS ÉLET KITELJESEDÉSE

A második világháború után alapjában új helyzet alakult ki hazánkban: a kommunista hatalomátvételt követően az internacionalizmus lett az uralkodó ideológia, így a nemzeti gondolatot brutálisan elfojtották. Ez utóbbi – vadhajtsaival együtt – az emigrációban teljesedett ki. Már a kommunista diktatúra előtt sokan emigráltak, majd az '56-os forradalmat követően

újabb menekülthullám indult nyugatra. A hazától való elszakadást, a Magyarországra erőltetett, a vadhajásoktól mentes nemzetudatot is károsnak bélyegző ideológia megtelepedését sokan nem tudták feldolgozni, és egyesek a legjobb szándékkal menekültek múltteremtő ábrándjaikba. Az ötvenes években szerte a nagyvilágban megszaporodtak azok a társaságok, amelyek a sumer „elődök” nyelvét próbálták a magyarral rokonítani, és egyre-másra jelentek meg az ilyen témájú könyvek. Sajnos ezekben a művekben a hazánkban szerencsére már egyedül elfogadott finnugor rokonságot sokan összemosták a diktatúra ideológiájával, és a nemzetvesztő propaganda részének tartották. (Emellett olyanok is akadtak, akik a sumert továbbra is az urál-altaji nyelvcsaládba helyezték.) Ennél sokkal fájóbb, hogy egyes művekben ismét felbukkant egy olyan gondolat, amely korábban a turánizmus idején jelent meg, az antiszemitizmus. E vélekedés szerint a finnugor rokonság hívei „idegen” (többnyire zsidó) származásúak, tehát eleve a magyarság önbecsülése ellen cselekszenek, sőt, amíg lehetett, a sumer népnek és nyelvnek a létét is tagadták, hogy elsőbbséget biztosítsanak a „szémitáknak”. Így vált Hunfalvy János és Budenz József a magyar szellem tudatos ellenségévé. Jellemző még ezen irományokra, hogy a 19. század végén és a 20. század első felében élt, azóta megcáfolt vagy meghaladott kutatókra mint a megfellebbezhetetlen igazság kimondóira tekintenek, akiket különböző okokból az utókor megpróbál elfelejteni. Prince, Lenormant, Oppert a maguk korának rendkívül képzett tudósai voltak, akik nagyban hozzájárultak a sumerológia fejlődéséhez, eredményeik azonban mára nagyrészt elavultak. Ekkorra tehető a teljes „mitológia” megfogalmazása: a sumerek/„sumírok” a Kárpát-medencéből vándoroltak Mezopotámiába, majd amikor kultúrájukat elpusztították a „szémiták”, elmenekültek észak felé, később létrehozták a „pártos” (= párthus) birodalmat, majd a Kaukázuson átkelve, a sztyeppei népekhez csatlakozva visszatértek őshazájukba. Némiképp zavaró része e mitológiának, hogy nemcsak a párthusok, hanem a szkíták és a hunok is magyarok. Az ekkor írt könyvek egy része Magyarországra is eljutott, kialakítva egy sajátos szubkultúrát, amely valamiféle szellemi „ellenállási mozgalmaként” jelentkezett, és amely néha egy-egy folyóirat-cikk erejéig felszínre is tört.

Külön érdemes szólni az erdélyi magyarságról. A diktatúra idejében a létükben való fenyegetettséggel magyarázható, hogy a magyar kisebbségben hamar népszerűek lettek az 1961-ban Alsó-Tatárlakán (Tartaria) talált táblácskák. E táblácskák piktogramjai feltűnően hasonlítanak a 4. évezred végi – 3. évezred eleji sumer piktogramokhoz. Noha az írást nem lehet elolvasni, és nyilvánvalóan nem egy teljes rendszer átvételéről, hanem egyes elemeinek utánzásáról van szó (nagy valószínűséggel amulettként viselte a 3. évezred elején a Vinca-kultúra népe), a sumer-magyar hívők mind Erdélyben, mind világszerte mint az őshazával való kapcsolattartás megdöntetlen bizonyítékára hivatkoznak rá. A térség feltehetőleg csakugyan közvetett kapcsolatban állt a Közel-Kelettel; erre elsőként a 19. században Torma Zsófia hívta fel a figyelmet. A régésznőt ezért zászlajára tűzte a mozgalom, könyvét magyarra fordítva, a sumer rokonságot sugalló címet adva és bőséges kiegészítő „tanulmányokkal” ellátva adta ki Buenos Airesben.

A hetvenes évek elején a sumer-magyar hit képviselői a tudomány területére is bemerészkedtek: cikkeket közöltek kül-

földi tudományos folyóiratban,⁵ felszólaltak nemzetközi és magyar kongresszusokon. Ha egyáltalán figyelemre méltatták őket, a reakció vagy teljes elutasítás vagy harsány derültség volt. Azt gyorsan szögezzük le, hogy ezek a nézetek az emigráció nagy részénél is süket fülekre találtak, amit a hívek nehezményeztek is; az is megállapítható, hogy a magyar menekültek szétszóródásával a „rokonjelöltek” száma megugrott, és bekerültek Észak- és Dél-Amerika indiánjai, valamint Polinézia lakói is (hogy a világtúrától érkezett ősről ne is beszéljünk).

Eközben a tudomány gyorsan haladt a maga útján. A második világháborút követően oly sebesen követték egymást a különböző szövegkiadások, jelentek meg a nyelvtani összefoglalások és az egyes problémákkal foglalkozó szacikkek, hogy még felsorolásuk is lehetetlen. A teljesség igénye nélkül néhány jelentős kutató nevét érdemes megemlíteni: Adam Falkenstein, aki új alapokra helyezte a sumer nyelv megértését;⁶ Thorkild Jacobsen, Dietz Otto Edzard, Aake Sjöberg, Claus Wilcke. A nyelvészetben az egyik legnagyobb felfedezés a sumer nyelv ergativitásának felismerése volt (a hatvanas évektől kezdődően). 1984-ben – több előzmény után – megjelent az első összefoglaló sumer nyelvtan, ezt azóta több is követte.⁷ 1984 egy másik könyv miatt is fontos évszám: több évi munka után napvilágot látott A. Sjöberg szerkesztésében a 18 kötetesre tervezett sumer szótár első kötete (*Pennsylvania Sumerian Dictionary, PSD* – három alkötet jelent meg, majd a vállalkozás az interneten vált teljessé).

NAPJAINKBAN

A rendszerváltást követően ugyan megszűnt a magyarságra nehezedő ideológiai nyomás, ám ez sokaknak csak annyit jelentett, hogy különböző eredetű kompenzációs készítéseiket immár nyíltan is megfogalmazhatták. Részben a Nyugat gazdasági fejlettsége, részben a Keleten még meglévő és időnként felerősödő mítoszok miatt tanúsított kisebbségi érzés magyarázhatja a sumer-magyar rokonságot bizonygató könyvek nagy számát és növekvő népszerűségét is. Az érvek még a diktatúra idejének emigrációs irodalmából öröklődtek: a finnugor rokonságot csak a pozícióikhoz ragaszkodó egykori pártkatonák vallják, a magyarságot szolganéppé akarják alacsonyítani az idegenlelkűek és idegen érdekeket kiszolgálók, s ezért tagadják nagymúltú örökségünket. A módszerek szintén nem újak (és semmi közük a tudományhoz): ha akár csak igen távoli hasonlóság fedezhető fel egy sumer és egy magyar szó hangzása és jelentése között, az a rokonság bizonyítéka. Nem számít, hogy az adott szó nem is sumer, hanem akkád, hogy már régóta kiderült, nem is úgy ejtették/olvasták, ahogy azt korábban (főleg A. Deimel idejében) gondolták, hogy a magyar „megfelelő” a nyelvújítás korában keletkezett, hogy esetleg maga is jövevényszó a nyelvünkben, vagy talán az argóból került a mindennapokba stb. Ennél is figyelemre méltóbb, hogy a sumer-magyar rokonság egyes képviselői már a kereszténységet is sumer-pártos-magyar vallásnak tekintik, amelyet a zsidóság megrontott és eltorzított, és amelyet ideje feltámasztani. E jelenség adja meg a kulcsot a tudomány képviselői és a sumer-magyar hívők közti párbeszéd lehetetlenségéhez: amíg a kutatók racionális érvekkel, az ékírásos forrásokra és tárgyi emlékekre támaszkodó tényekkel, adatokkal mutatják ki a sumer-magyar rokonságelmélet tarthatatlanságát, a hívők

dogmaként tisztelik alaptéziseiket, az ellene felhozott érveket pedig meg sem hallják, illetve félresöprik. Ahogy egy kutató fogalmazott: „Van azonban egy érdekes specialitása e csoport központi tanításának: mégpedig az, hogy hittételéről makacsul azt állítja, hogy kellően verifikált szaktudományos álláspont.”⁸ Tudomány és hit összemosásáról van tehát szó. A tudományos ismeretterjesztés talán legnehezebb, ugyanakkor legsürgetőbb feladata, hogy ezt az összemosást megszüntesse.

A tudományos életben a kilencvenes évek nem tekinthetők rendkívüli időszaknak. Folytatódott a már említett sorozatok kötetinek kiadása, nyelvészeti konferenciákon foglalkoztak a sumer nyelvvel, és ami a legfontosabb, megkezdődött a sumer irodalmi szövegeknek a feldolgozása és világhálóra tétele (*Electronic Text Corpus of Sumerian Literature*). Az internet szerves részévé vált a sumerológiának: a *Pennsylvania Sumerian Dictionary* teljes anyaga tanulmányozható, de más típusú, elsősorban gazdasági szövegek és tudományos cikkek is hozzáférhetőek a világhálón. A sumerrel foglalkozók nagyon jól tudják, hogy e nyelv még közel sincs teljes egészében megfejtve: rengeteg részlet homályos, néhány esetben ismert a jelentés, de az olvasat nem, néhány esetben az adott szövegrész érthető, csak az nem, miért úgy fejezték ki, ahogy stb. A sumer nyelv rokonságának kérdése, úgy tűnik, egyelőre lekerült a napirendről.

A NYELVROKONSÁGRÓL

A következőkben szemügyre vesszünk néhányat azon állítólagos érvek közül, amelyekkel a sumer-magyar nyelvrokonságot szokták „alátámasztani”.

Visszatérő érv a tipológiai azonosság, azaz hogy a magyar és a sumer egyaránt agglutináló nyelvek. Az érv eleve elhibázott, mivel a tipológiai hasonlóság nem korrelál a nyelvrokonsággal: sem a megfelelésből nem következik két nyelv rokonsága, sem annak hiányából az, hogy két nyelv nem rokon (gondoljunk csak az izoláló angolra és a flektáló németre). Nem beszélve arról, hogy ha ez az egyezés egyben rokonságot jelentene, akkor ez egy több száz, ha nem több ezer nyelvből álló nyelvcsaládot rajzolna ki, amelybe többek között például a maláj-polinéz, az altaji és az amerikai indián nyelvek egy része is tartozna. Tovább rontja az érvet, hogy a három vagy négy nagy csoportra (izoláló, flektáló, agglutináló, inkorporáló) való felosztás csak a nyelvtipológia legdurvább megközelítése. Ennél finomabb osztályozási elvek is léteznek, mint pl. (ahol ez lehetséges) a prefixáló és szuffixáló nyelvekre való felosztás. Ezen a szinten a sumer már nem egyezik meg a magyarral: a sumer főnévi csoportban ugyanis nem szuffixumok, hanem enklitikumok jelzik a nyelvtani tulajdonságokat, amelyek a csoport jobb oldalára kerülnek egymás mellé; az ígét pedig szinte kizárólag prefixumok jellemzik. Ugyanez a helyzet a szórendi tipológiával is: a sumerben az ige mindig az utolsó pozícióban áll, míg a magyarra ez nem jellemző.

A rokonság bizonyításának fő vonulata azonban a szóösszehasonlítás. Kétségtelen tény, hogy a nyelvek közötti rokonság igazolásában igen komoly szerepet játszik a szavak összevetése. Azonban ennek szigorú módszere van, amely a *hangok közötti szabályos megfelelésen* alapszik, azaz azon, hogy egy meghatározott fonológiai környezetben egy adott 'A' fonémának mindig egy adott 'B' fonéma felel meg a rokon

nyelvben, nem pedig tetszőleges fonéma vagy fonémasor (és ez természetesen a nyelvtani elemek esetében is érvényesül). Ezt az elvet a rokonítók tökéletesen figyelmen kívül hagyják. Felmerült még az is, hogy mivel az összehasonlító nyelvészetet eredetileg az indoeurópai nyelvekre dolgozták ki, csak ezeken működne. Ez azonban nem igaz: a rokonságnak ezen kritériumait sikerrel alkalmazták az afro-ázsiai nyelvektől az ausztráliai bennszülött nyelvekig számtalan nyelvcsaládon, és semmiféle érv nem szól amellett, hogy van a világon olyan nyelvcsalád, amely „felmentést” kaphat ezen elvek alól. Ennek a metodológiai hiánynak a következményeként gyakorlatilag tetszőleges hangpárok jönnek létre, így lesz a rokonság híveinél a sumer b = magyar b, v, f, p, s, sz; sumer d = magyar d, t, gy, ty, cs, s, sz; sumer g = magyar g, k, sz, h, s, cs, f, gy.

Néhány példa a szóegyeztetésekre:⁹ pl. sumer gub – „gyen” [helyesen ġen]¹⁰: magyar „gubbaszt, megy (megyen)” [a ‘gubbaszt’ jelentésnek nincs nyoma a sumerben, valójában ‘áll’], sumer igi – magyar „igéz” [a sumerben ez valójában főnév, jelentése: ‘szem’, ‘arc’], vagy éppen diġir inanna – magyar „tündér Ilona”.¹¹ De említhető még a mir [jelentése valójában: ‘harag’] – „MÉR(eg), MOR(og)”,¹² a kalag [‘erősnek lenni’] – „KALapács”, ur – „ŐR”, Anu [valójában An férfi égisten nevének akkád alakja] – „ANYU, istenANYA” páros is. A fenti példák elegendőek ahhoz, hogy világosan lássuk: a szóegyeztetések tetszőleges fonológiai és szemantikai változások feltételezésével születtek, azaz mindenféle módszerességet nélkülöznek. E „módszer” alapján bármely két nyelv „rokonsága” bebizonyítható pusztán egy szótár segítségével.

A helyzet azonban még ennél is rosszabb. A valóságban ugyanis a sumer nyelv fonémaállományáról meglehetősen bizonytalan információkkal rendelkezünk, mivel azt csak az akkádok által rögzített anyagon keresztül ismerjük. Az például bizonyos, hogy a sumerben a zöngés–zöngétlen oppozíció az akkád hatására jelent meg, és korábban valamilyen más szembenállás állt helyette, egyes feltételezések szerint hehezetes – hehezetlen. Azaz: az a sumer szóállomány, amelyet a szóhasonlításokra használnak, egy tudományos konvenció, amely bizonyosan csak többé-kevésbé tükrözi a beszélt sumer nyelvet, tehát a *szóegyeztetések nem egy valós fonémaállományra épülnek*. Az ehhez képest már mellékes, hogy a szerzők a legritkább esetben ismerik beszédhang, betű és fonéma különbségét.

Érdemes kitérni azokra az alapvető hiányosságokra is, amelyek jellemzik a rokonítókat, mind a sumer és akkád nyelvtudás, mind az ékírás ismerete, mind a szakirodalmi műveltség terén. Eklatáns példája ennek a sumer és akkád szavak rendszeres keverése. Visszatérő motívum, hogy a magyar ‘isten’ szó a sumerben is megvan, s ott azt jelenti, ‘egy’, mert a sumerek is tudták, hogy „egy az Isten!”¹³. *Išten* valóban azt jelenti, ‘egy’, de nem sumerül, hanem akkádul (sumerül diš),¹³ az a gondolat, hogy a sumereknél (vagy akár az akkádoknál) egy lenne az Isten, a mezopotámiai istenvilág ezres nagyságrendjét ismerve teljes képtelenség. Itt említhető a földrajzi nevek sumer eredetű magyarázata is: így pl. a Balaton jelentése: *balātu-an(a)* = az élethez. Az akkád (!) *balātu* tényleg azt jelenti, ‘élet’, és az akkád *ana* elöljárószó magyar megfelelője többek között az allatívus (-hoz, -hez, -höz), de az akkádiban az elöljárószó mindig megelőzi az adott névszót, továbbá a névszó genitívusban áll (*ana balāti*). A rokonság hívei szerint sok

akkád szó és elem átkerült a sumerbe, ami igaz is, de a fenti szó és szóelem sumer előfordulására egyetlen szöveghelyünk sincs (élet = sumer *til*₃, -hoz, -hez, -höz = sumer *še*₃). Hogy a sumer *pisag* (= 'edény') szónak mi köze lehet Pozsonyhoz, hogy a sumernek tartott, valójában akkád *kussú*-nak (sumerül *gu-za* = 'trón') Kassához, nem világos.

A nyelvi kompetencia teljes hiányának leglátványosabb példája azonban mégis a következő állítás, amely nyilván kapcsolatban áll az előzőekben bemutatott nyelvkeveréssel: „Az asszír nyelv elszemitásodott sumér nyelv.”¹⁴ Aki akár a legcsekélyebb ismeretekkel rendelkezik e két nyelvről, az pontosan tudja, hogy elképesztően távol állnak egymástól, még a hosszú és nagyon erőteljes areális (azaz a két nép tartós együttélésének következményeként fellépő) hatás ellenére is. E hatás következtében az akkádiban valóban vannak sumer kölcsönzavak (és fordítva), és néhány grammatikai jelenség átkerült a sumerbe (!), de az akkád ettől függetlenül tökéletesen illeszkedik a sémi nyelvek közé, és fonológiai rendszerében, grammatikájában, lexikonjában markánsan különbözik a sumertől.¹⁵ Az állítás képtelensége azzal vetekszik, mintha valaki a magyart „elobiugorosodott latinnak” nevezné.

Hasonlóan súlyos ismerethiányra gyanakodhatunk az ékírásos jeleket illetően. Találhatunk példát arra, hogy egy szerző egy SAL ('asszony', a jel neve: MUNUS) és egy KUR ('hegy') jelet Nénharszág-nak olvas.¹⁶ Bár a *hurság* valóban szintén hegységet jelent, ezt a HUR és a SAG jelekkel írják le, amelyek még csak nem is emlékeztetnek a KUR jelre. A MUNUS jelet a szerző összekeveri az ékírásban azonos kezdetű, de semmiképpen nem azonos NIN jellel. Az sem világos, miként lesz a nin-ből „nén”, a hur-ból „har” és a sag-ból „szág”. De ezt is olvashatjuk: „Mert vajon mit róttak, jelen esetben nyomkodtak [a sumerek]? Hát betűket.”¹⁷ A sumer írás soha nem volt fonematikus. Korai állapotában tisztán logografikus volt, később vegyes logografikus-fonografikus rendszerré fejlődött, de a betűírás stádiumát meg sem közelítette.

A sumer nyelvtant a rokonság bizonygatásához kevésbé szokták használni, de erre is előfordulnak kísérletek. Ezek általában a nyelvtan ismeretének teljes hiányát árulják el. Csupán néhány állítást mutatunk be: „...a szumír névszónak ugyanannyiféle »esete« van, mint a magyarnak.”¹⁸ Tévedés: vitatott, hogy hány eset van a sumerben, de a viták kilenc, tíz és tizenegy eset között zajlanak, míg a magyarban tizenhét-tizenennyolc esetet ismerünk. Újra megemlítendő, hogy a magyarral ellentétben a sumerben az eseteket nem szuffixumok, hanem enklitikumok fejezik ki. Az esetragoknál maradvan: „A »da, ta« szumír helyhatározóban (hol) tisztán felismerhető az ómagyar -t, -tt (Kolozsvárott, hely-t, hely-ütt, hanya-tt, hasmán-t) helyhatározás, a szumír »ra«-ban (>hova<), a magyar-ra.”¹⁹ Ha kétség maradt volna, ez a mondat egyértelművé teszi, hogy a szerző semmit nem tud a sumer esetrendszeréről. A sumer ta enklitikumot ablativusnak nevezzük, jelentése kb. a magyar '-tól/-től, -ről/-ről, -ból/-ből' ragokénak felel meg. A da a comitativus, azaz a társhatározó, a magyar '-val/-vel'-nek felel meg, nem tartozik a helyhatározói esetek közé. A szerző által keresett eset a sumerben az a locativus. A ra a sumerben szintén nem helyhatározói eset, hanem a magyar '-nak/-nek'-kel egyenértékű dativus. Egyezésnek tehát nyoma sincs.

Hasonlóan súlyos tévedés a következő: „A múlt időt a szumír magánhangzónyújtással fejezte ki, úgy mint a magyar egykoron (vár-é-k, vár-ám, vár-á-nk stb.).”²⁰ Ez az állítás már

Az asszír katonák elevenen nyúzzák meg magyar foglyaikat

Illusztráció Baráth Tibor *A magyar népek őstörténete* című munkájából (Franklin Park, NY, 1997, 127.)

csak azért is értelmetlen (ha eltekintünk attól, hogy a magyar nyelv oldaláról sem állja meg a helyét, hiszen nem volt jelen idejű *várek, *váram, *várank alak, amelynek hangzója megnyúlhatott volna), mert igen keveset tudunk a sumer magánhangzók minőségéről. Azt viszont tudjuk, hogy a múlt időt (vagy befejezett aspektust – ez ma vita tárgya) hogyan fejezte ki: a szótóvel és a névmási egyeztető affixumok pozíciójával. A jelen-jövő az, amely morfológiai értelemben többletet tartalmaz ehhez képest: az egyeztető affixumok átrendezését, illetve vagy egy szuffixumot (-ed), vagy részleges reduplikációt, vagy szuppletív alakot. Magánhangzónyúlásról nem tudunk a sumer nyelvtanban.

Hasonló nyelvéleírési zűrzavar fedezhető fel a következő passzusban is: „A szumir nyelvnek van egy hallatlan tömörségű tulajdonsága, aminek a »kettős igeragozás« nevet kellene adni. ... A »kettős igeragozásnak« két személye van egy aktív és egy »passzív« személye. Az egyik a cselekvő, a másik, akire a cselekvés irányul. A két személy egymás után jelenik meg az igeragozásban, a cselekvőt a végrag, a passzívát a végrag elé betett »belrag« fejezi ki. Illusztrálom egy magyar példán: vár(o)k egyszerű ragozás, vár-én. Vár-l-(a)k kettős ragozás, vár-téged-én, vagyis két személy van benne, egy aktív és egy passzív, *mindkettő személyrrel kifejezve*. ... Nos ez a »kettős igeragozás« van meg a szumirban, ahol az igei szőlánc utolsó tagja mindig a cselekvő személyt jelölő szó, ugyanúgy, mint a magyarban, s ha van a cselekvésnek »passzív« személye is, az a szumir szőláncban mindig az utolsóelőtti, megint csak úgy, mint a magyarban.”²¹

A fenti szakaszban szinte semmi nincs a helyén, sem a nyelvéleírési leírás pontosságát, sem a sumer nyelvre vonatkozó információkat tekintve. Amit a szerző „kettős igeragozás” néven emleget, az nem más, mint a tranzitív sumer ige azon tulajdonsága, hogy mind az ágenssel (az „aktív személy”) mind a patienssel (a „passzív személy”) van egyeztető névmási affixum. Alapvető különbségek, hogy a magyarban nem ergatív minta érvényesül, tehát alanyról és tárgyról beszélünk; a magyarban a „várlak” az egyetlen alak (és másik ilyen nem is volt a nyelv ismert történetében), amelyben ez az egyeztetés megjelenik, tehát egyes szám első személyű alany és egyes szám második személyű tárgy esetén. A sumerben ráadásul múlt időben az ágenssel egyeztető névmási elem egyes számban prefixum, többes számban circumfixum, a patienssel (tehát

tranzitív ige tárgyával vagy az intranszitiv ige alanyával) egyeztető morféma mindig szuffixum. Az „igei szőlánc utolsó tagja” tehát nem az „aktív személy” egyeztető eleme, az „utolsó előtti” pedig nem mindig a „passzív személy”-t jelöli, ráadásul a két elem nem is egymás után jelenik meg, mivel közöttük áll a szótő. Pontatlan az „igei szőlánc utolsó tagja” kifejezés is: egyrészt itt nem szavakról, hanem grammatikai morfémákról van szó, másrészt az ige után álló egyeztető szuffixum nem az utolsó tagja a morfémaláncnak, állhat utána egy alárendelést jelző morféma, ezután pedig esetenklitikum is elképzelhető (felszólító módban pedig a teljes prefixum-lánc átkerül az ige mögé). A szerző talán nem tudta, de a „kettős igeragozás” jelenség egyébként nem ismeretlen: a sémi nyelvekben, például a héberben megtalálható!

A fentiekben, bár csupán néhány példát említettünk a sumer-magyar nyelvrokonság mellett szóló „érvek” közül, remélhetőleg sikerült körvonaloznunk azt, hogy milyen alapvető hiányosságokkal rendelkezik ennek a nézetnek a propagálói: sem a nyelvészet, sem Mezopotámia nyelvei, sem a mezopotámiai kultúra területén nem bírnak a legalapvetőbb ismeretekkel sem; ennek hiányában pedig lehetetlen a témáról értelmes diszkussziót folytatni.

JEGYZETEK

A szerzők ezúton szeretnék megköszönni Zólyomi Gábor segítségét, aki mind tartalmi, mind bibliográfiai kérdésekben rengeteg információval szolgált.

- 1 Az írásban szereplő és a főszövegben meg nem magyarozott nyelvészeti szakkifejezések rövid ismertetése: agglutináló nyelv: ragozó nyelv, amely a nyelvtani funkciókat a szótövekhez illesztett toldalékokkal fejezi ki; ezek kerülhetnek a szótő mögé (szuffixum) vagy elé (prefixum); enklitikum (a sumerben): nem szóhoz, hanem teljes frázishoz csatlakozó, feltehetően a szó hangsúlyviszonyainak kialakulásában részt nem vevő elem; affixum: a toldalékok (szuffixumok és prefixumok) összefoglaló neve; duplikáció: egy morféma részleges vagy teljes megismétlése; szuppletív alakok: egy paradigmán belül teljesen eltérő alakok, pl. 'élni' múlt időben til₃, jelen-jövőben sig₇) tranzitív ige: tárgyias ige; intranszitiv ige: tárgyatlan ige; cirkumfixum: olyan affixum, amely mind a tő előtt, mind a tő után tartalmaz egy elemet, tehát prefixum és szuffixum együttese.
- 2 Teleki Pál, *Válogatott politikai íráások és beszédek*, szerk. Ablonczy Balázs, Budapest, 2000, 25–26.
- 3 Friedrich Delitzsch, *Sumerisches Glossar*, Leipzig, 1914; Delitzsch ebben az évben több sumer nyelvtant is megjelentetett.
- 4 *Grundzüge der sumerischen Grammatik*, Rostock, 1923.
- 5 Zakar András cikkei a *Current Anthropology* 10 (1969) és 12 (1971) számában; nézeteit a hozzászólásra felkért assziriológusok egyöntetűen utasították el.
- 6 *Grammatik der Sprache Gudeas von Lagas I–II*, Roma, 1949/50.
- 7 Mivel ezek a művek napjainkban is használatosak, pontos adataikat a tájékoztató irodalomjegyzékben adtuk meg.
- 8 „»Ennek a gondolkodásnak semmi köze a tudomány világához.« Csorba Lászlóval beszélget Rádai Eszter”: *Mozgó Világ* 2001/1, 11–20., 17.
- 9 A példák egy részét az utóbbi években a témában meglehetősen sok művet publikált Varga Csaba könyveiből vesszük. A fentiek forrása: Varga Csaba, *Az ősi írás könyve*, Budapest, 2002, 100–104.

ÖSSZEFOGLALÁS HELYETT

A fentiek után talán meglepő, mégis azt kell mondanunk, hogy a sumer-magyar rokonság (de a baszk, etruszk, egyiptomi, szkíta, hun, avar stb. elmélet is) komoly tudományos kérdéseket vet fel. Befejezésül átadjuk a szót egy történésznek, aki e kérdéseket a tudománytalan nyelv- és néprokonítások kapcsán már bő másfél évtizede megfogalmazta: „A tudomány elveitől és módszereitől mindegyik függetleníti magát, az új elméletek célja ugyanis egyik esetben sem egy tudományos probléma szakszerű megoldása, hanem a »kis magyar nép« számára a lehető legdicsőbb ősi megszerzése. Mivel a föld legősibb ismert civilizációját a sumerek teremtették meg, náluk eszményibb elődöket valóban nehezen lehetne találni. Tudományos szempontból azonban a probléma egyetlen vonatkozása érdemel figyelmet: mint aggasztó társadalomlélektani jelenségé. Mi az oka annak, hogy sokan még a harmadik évezred küszöbén is szükségét érzik nemzeti büszkeségünk ennyire korszerűtlen ápolásának? Gyógyítható-e valami módon ez a sérült nemzettudat? Ha igen, hogyan? Kizárólag ezek azok a tudományos kérdések, amelyek a sumer-magyar rokonsággal kapcsolatban felmerülhetnek.”²²

- 10 A szerző láthatóan nincs tisztában azzal a ténnyel, hogy a sumerben a /g/ és /ǵ/ két fonéma, és a második feltehetően annak a hangnak felel meg, amelyet a magyar „ing” szó végén ejtünk.
- 11 A szerző Inanna sumer istennő nevében az „anya” szót véli felfedezni, ami arra utal, hogy nem ismeri Inanna szerepét a sumer mitológiában, amely nem az anyasággal, hanem sokkal inkább az egyik legősibb foglalkozással asszociálja őt.
- 12 A következő példák forrása: Varga Csaba, *Idő és ABC*, Budapest, 2003, 174–175. Megjegyezzük, hogy a szópárokat a szerző Polat Kaya az interneten megtalálható angol–sumer–török szólistájából vette át, és egészítette ki a magyar oszloppal: láthatóan mindenféle ellenőrzés nélkül. Polat Kaya honlapjának címét nem közli sem a lista előtt, sem az irodalomlistában. Az irodalomlista egyik érdekessége, hogy bár a szerző Badiny Jós Ferenc több könyvét említi, a nevét konzekvensen rosszul, Badinyinek írja, amint tette azt már a *Jel jel jel* című munkában is. (Szögletes zárójelben a saját megjegyzéseinket közöljük.)
- 13 Természetesen a fent ismertetett szóösszekapcsolási módszerrel könnyedén „kideríthető”, hogy a diš elejéről lekopott a /d/ és „nőtt” egy *ten* elem a végére, és lám, máris megkaptuk az *išten* szót, amely így már a sumerből származik.
- 14 Varga Csaba, *Idő és ABC*, 109., eredeti helyesírással közöljük.
- 15 Ha az olvasó jobban el szeretne mélyedni a két nyelvtan különbségeinek tanulmányozásában, ajánlható Fodor István (főszerk.), *A világ nyelvei*, Budapest, 1999, „Sumer” (1266–1269.) és „Akkád” (32–36.) címszava.
- 16 Varga Csaba, *Az ősi írás könyve*, 100. A MUNUS és KUR jelek együtt geme₂-nek olvasandók, jelentése: 'rabszolganő'.
- 17 Varga Csaba, *Az ősi írás könyve*, 101.
- 18 Padányi Viktor, *Dentu-magyararia*, Budapest, 2000, 115.
- 19 Padányi Viktor, *Dentu-magyararia*, 116.
- 20 Padányi Viktor, *Dentu-magyararia*, 112.
- 21 Padányi Viktor, *Dentu-magyararia*, 96. A szöveget az eredeti helyesírással közöljük. Kiemelés az eredetiben.
- 22 Engel Pál, *Beilleszkedés Európába, a kezdetektől 1440-ig*, Magyarok Európában I, Budapest, é. n.2, 35–36.

Néhány hasznos link:

<http://psd.museum.upenn.edu/epsd/nepsd-frame.html> – a fent említett sumer szótár;

<http://cdli.mpiwg-berlin.mpg.de/web/index.html> – sumer szövegek, fordítások;

<http://www-etcs1.orient.ox.ac.uk/> – sumer irodalmi szövegek és fordításuk, bibliográfiával, kapcsolódó linkekkel;

<http://www.etana.org/abzu/> – cikkek, kapcsolódó anyagok.

Végezetül, mivel a szakmai és nem szakmai közvélemény részéről gyakran merülnek fel a témával kapcsolatos kérdések, közreadunk egy tájékoztató irodalomjegyzéket, hangsúlyozva, hogy nem törekedtünk teljességre.

Sumerológia. A sumer kérdés és probléma jó, bár kicsit régi összefoglalása:

T. Jones (szerk.), *The Sumerian Problem*, New York – London – Sidney, 1969. Újabb: J. S. Cooper, „Posing the Sumerian Question: Race and Scholarship in the Early History of Assyriology”: P. Michalowski et al. (szerk.), *Velles Paraules. Ancient Near Eastern Studies in Honor of Miguel Civil in the Occasion of his Sixty-fifth Birthday*, Sabadell – Barcelona, 1991, 47–66. A sumer nyelv kihalásáról és a sumer-akkád nyelvcsereéről: uő, „Sumerian and Akkadian in Sumer and Akkad”: *Orientalia* 42 (1973) 239–246.; W. Sallaberger, „Das Ende des Sumerischen. Tod und Nachleben einer altmesopotamischen Sprache”: P. Schrijver – P.-A. Mumm (szerk.), *Sprachtod und Sprachgeburt*, Bremen, 2004, 108–140.; C. Wood, „Bilingualism, Scribal Learning, and the Death of Sumerian”: S. L. Sanders (szerk.), *Margins of Writing, Origins of Cultures*, Chicago, 2006, 91–120.

Mezopotámia korai története. Általános összefoglalók magyarul: M. Roaf, *A mezopotámiai világ atlasza*, Budapest, 1998; J. N. Postgate, *Az első birodalmak*, Budapest, 1985; Kalla Gábor, *Mezopotámiai uralkodók*, Budapest, 1993; A. L. Oppenheim, *Az ókori Mezopotámia. Egy holt civilizáció portréja*, Budapest, 1982. (Bár ő a sumerekről nem beszél.) A korai történethez: J. N. Postgate, *Early Mesopotamia. Society and Economy at the Dawn of History*, London – New York, 1992; J. Bauer – R. K. Englund – M. Krebernik, *Mesopotamien. Späturuk-Zeit und Frühdynastische Zeit*, Freiburg, Schweiz – Göttingen, 1998; W. Sallaberger – A. Westenholz, *Mesopotamien. Akkade-Zeit und Ur III-Zeit*, Freiburg, Schweiz – Göttingen, 1999. Kifejezetten a sumerekről: H. Crawford, *Sumer and the Sumerians*, Cambridge, 1991.

Sumer nyelvtan. Magyarul az egyetlen megbízható: Zólyomi Gábor, „Sumer”: Fodor István (főszerk.), *A világ nyelvei*, Budapest, 1999, 1266–1269. Ugyanitt érdemes elolvasni az általa írt akkád szócikket is: 32–36. (A. Deimel, *Sumir nyelvtan. Nyelvtani gyakorlatok* c. könyve gyakorlatilag használhatatlan!) Idegen nyelveken: M.-L. Thomsen, *The Sumerian Language. An Introduction to Its History and Grammatical Structure*, Copenhagen, 20013; P. Attinger, *Éléments de linguistique sumérienne. La construction de du11/eldi “dire”*, Fribourg, Suisse – Göttingen, 1993; D. O. Edzard, *Sumerian Grammar*, Leiden–Köln, 2003 (nagyon erősen érezhető rajta Falkenstein hatása); P. Michalowski, „Sumerian”: R. D. Woodard (szerk.), *The Cambridge Encyclopedia of the World's Ancient Languages*, Cambridge, 2004, 19–59. Zólyomi G., „Sumerisch”: M. Streck (szerk.), *Sprachen des Alten Orients*, Darmstadt, 2005, 11–43. E könyvekben ékírás nincs, csak a nyelvtannal foglalkoznak.

Sumer írás. A sumer ékírás gyakorlásához: K. Volk, *A Sumerian Reader*, Rome, 1997 (önálló használatához a sumer nyelvtan ismerete szükséges). A mezopotámiai írás kialakulásához: Kalla Gábor, „Az információátvitel és -átadás korai technikái Mezopotámiában. A számológépektől az archaikus táblákig”: *Világtörténet* 1996, ősz-Tél, 36–62.; J.-J. Glassner, *Écrire à Sumer. L'invention du cunéiforme*, h. n., 2000 (azóta angolra is lefordították). D. Schmandt-Besserat, *Before Writing I. From Counting to Cuneiform*, Austin, 1992; H. J. Nissen – P. Damerow – R. K. Englund, *Frühe Schrift und Techniken der Wirtschaftsverwaltung im alten Vorderen Orient. Informationsspeicherung und -verarbeitung vor 5000 Jahren*, Berlin, 1990. Az ékírás megfjtéséről, a sumer nyelv „felfedezéséről” magyarul: Ch. Bermant – M. Weitzman, *Egy ismeretlen ókori civilizáció, Ebla*, Budapest, 1986, az „Ékírás kezdőknek” c. fejezet (85–141.).

Jellista. A ma általánosan használt jellisták elsősorban az akkád íráshoz készültek, az újasszír írás szerint rendezték őket, tehát a sumerhez csak nehézkesen használhatók. A legelterjedtebb: R. Borger, *Assyrisch-Babylonische Zeichenliste*, Neukirchen–Vluy, 1978. Előnye, hogy a jeleknél azok esetleges sumer nyelvtani szerepét is feltünteti, hátránya, hogy a korai jelképeket nem hozza; R. Labat – F. Malbran-Labat, *Manuel d'épigraphie akkadienne*, Paris, 1976. Előnye, hogy a korai jelképeket is megadja. Ezt az 5. kiadást már számozásban hozzáigazították

a Borger-jellista egy előző kiadásához. Borger azóta átdolgozta a saját listáját egy kézikönyvvé: uő, *Mesopotamisches Zeichenlexikon*, Münster, 2004. A korai jelekhez a legmegbízhatóbb: M. W. Green – H. J. Nissen – P. Damerow – R. K. Englund, *Zeichenliste der archaischen Texte aus Uruk*, Berlin, 1987.

Akkád. A sumer nyelv tanulmányozásához az akkád ismerete is szükséges. Aki csak felületesen érdeklődik, annak elég: R. Caplice, *Introduction to Akkadian*, Rome, 1980. Aki komolyabban akar tanulni: J. Huehnergard, *A Grammar of Akkadian*, Atlanta, Georgia, 1996 és uő, *Key to Grammar of Akkadian*, Winona Lake, Indiana, 2000. Szintén jó, és a nyelvfejlődést, a nyelvjárást is tárgyalja: K. K. Riemschneider, *Lehrbuch des Akkadischen*, Leipzig, 1973. (Azóta több kiadása is megjelent, illetve angolra is lefordították. Írást viszont nem tanít!)

Szótár. Csak egyetlen használható, teljes sumer szótár létezik: <http://psd.museum.upenn.edu/epsd/nepsd-frame.html>. Ezt a honlapot állandóan frissítik, a legújabb adatok és olvasatok szerint. Akkád szótárak: W. Von Soden, *Akkadisches Handwörterbuch I–III*, Wiesbaden, 1965–1981; a *Chicago Assyrian Dictionary* még nem teljes, de alig pár betű (vagyis kötet) hiányzik, és az eddig megjelentek szöveghelyeket is megadnak. Egykötetes akkád szótár: J. A. Black – A. R. George – J. N. Postgate, *Concise Dictionary of Akkadian*, Wiesbaden, 2004².

Sumer szövegek. Irodalmi szövegek magyar fordításban: Komoróczy Géza, *Fénylő ölednek édes örömeiben. A sumer irodalom kistükre*, Budapest, 1983. Újabb, nem magyar fordításkötetek: M. W. Chavalas, *The Ancient Near East: Historical Sources in Translation*, Malden–Oxford, 2006. Többek között sumer és akkád nyelvű történeti szövegek. W. W. Hallo (szerk.), *The Context of Scripture I–III*, Leiden–Boston–Köln, 1997–2002. Bő válogatás az ókori Kelet irodalmi, történeti, gazdasági, jogi szövegeiből. J. Black – G. Cunningham – E. Robson – G. Zólyomi, *The Literature of Ancient Sumer*, Oxford, 20062. Válogatás az *ETCSL* anyagából, bevezető tanulmányokkal (itt a sumer kérdéstről is olvashatunk), irodalommal. Magyarul olvasható gazdasági szövegek: Everling János, „A Szépművészeti Múzeum sumer szövegei”: *Bulletin du Musée Hongrois de Beaux-Arts – A Szépművészeti Múzeum Közleményei* 90/91 (1999) 7–22. és 149–155. Emellett egy-két királyfelirat (pl. a Keselyű-stélé), jogi szöveg stb. található a Harmatta-féle *ÓKTCh* különböző kiadásában.

Magyar rokonítások kritikái. Mindmáig az egyik legalaposabb összefoglaló: Komoróczy Géza, *Sumer és Magyar?*, Budapest, 1976; Rövid kritikák: Zólyomi Gábor, „Nincs harang a faluban...”: *Világszövetség* 1993/3, 9.; 1993/4, 12.; uő, „A sumer-magyar rokonítás nyelvészeti háttere”: *Történeti Ész* 1993/3, 5–7. Valamennyi fontosabb rokonítási kísérletről, alapos nyelvészeti kritikával: Rédei Károly, *Óstörténetünk kérdései. A nyelvészeti dilettantizmus kritikája*, Budapest, 1998. A legutóbbi évekből: Nagy Károly, *Őshazakeresőink nyomában*, h. n., 2003. Az utazókon kívül részletesen szól az ugor-török háborúról, a turanizmusról és a különböző „őshazákról”. Hegedűs József, *Hiedelem és valóság. Külföldi és hazai nézetek a magyar nyelv rokonságáról*, Budapest, 2003. A magyar nyelv valamennyi, hazai és külföldi rokonításait számba veszi. A sumer-magyar hit vallásos jellegéről, a mozgalom hátteréről, párhuzamokról: „»Ennek a gondolkodásnak semmi köze a tudomány világához.« Csorba Lászlóval beszélget Rádai Eszter”: *Mozgó Világ* 2001/1, 11–20.

Szakmai énünk tiltakozik ellene, de a szerzői tisztesség megköveteli, hogy a sumer-magyar hívők néhány művét is megemlítsük; úgy véltük, az itt feltüntetett alkotóktól is több mint elég fejenként egy-egy mű. A „klasszikusok” közül néhányan: Galgóczy János, *A sumir kérdés*, New York, 1968; Bobula Ida, *A sumer-magyar rokonság*, Buenos Aires, 19822; Badiny Jós Ferenc, *Káldeától Ister-Gamig I–II*, Buenos Aires, 1971–81; Padányi Viktor, *Dentu-Magyararia*, Budapest, 20002. Az újabb követők némelyike: Varga Csaba, *Az ősi írás könyve*, Budapest, 2000; Marton Veronika, *Az ékírás története*, Budapest, 2006; Földes Attila, *Nyelvi és genetikai őseink a sumerek*, Biatorbágy, 2002 (a szerzőnek a címből is kilágló sokoldalúságára jellemző, hogy több értekezést bocsátott közre az ember marsi tervezéséről és származásáról); Tábori László et al., *Hol vagy, Mezőpátómia?*, Miskolc, 2006.